

ایستاد هفت

سال سی و ششم، شماره اول
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۱

سید احمد رضا قائم مقامی | سید محمد حسین حکیم | فرزاد ضیائی حبیب آبادی | علی کاشفی خوانساری
سید علی میرافضلی | حمید عطائی نظری | عرفان پاپری دیانت | مرتضی کریمی نیا | امید حسینی نژاد
شیوا امیرهدایی | جویا جهان بخش | شیرین فراهانی | امید طبیب زاده | امیر حسین آزاد | رسول جعفریان
اشکان خطیبی | مریم حسینی | حیدر عیوضی | آریا طبیب زاده | مجید جلیسه | میلاد بیگدلو | کیامهر نامور
علی نیک زاد | امید رضائی | گلپر نصری | امیر ارغوان | علی کاملی | اکبر ثبوت | علی راد

ابن مقفع | طومار (۱۰) | نوشتگان (۱۲) | خراسانیات (۴) | اهتمام ناتمام

بتخانه سومنات | چاپ نوشت (۱۸) | نسخه خوانی (۴۰) | گزارش یک زندگی

آینه های شکسته (۸) | حکایت زنگی بسکردی | با همدلان عین القضاات

فخر مدبر و شجره نسبش | امیر حسینی هروی و خیام | فتح خوارزم و بیتی از عنصری

یادداشت های لغوی و ادبی (۴) | کهن ترین ترجمه فارسی انجیل | گفت وگو درباره پاسخی به یک نقد

برگی از تاریخ گیاه شناسی در ایران | معرفی شاهنامه موزخ ۸۰۸ هجری | نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۲۲)

دو کلمه از آثار باقیه ابوریحان بیرونی | «دیباچه» از یاد رفته سیر حکمت در اروپا

نقدی بر تصحیح اخیر دیوان ابوالفرج رونی | شیخ سغدی در نظامیه چه می گزده است؟!

خلاقیت یا اقتباس در سندنویسی دوره قاجار | نقد ترجمه فارسی اخلاق اسپینوزا اثر محسن جهانگیری

مدخل ادبیات کودک در دانشنامه ایرانیکا و حاشیه هایی بر آن

اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر

نکته، حاشیه، یادداشت | پیوست آینه پژوهش: وزن های سیمین بهبهانی

برگی از تاریخ گیاه‌شناسی در ایران

فرمان شاه عباس دوم درباره انتقال گل نیلوفر از گیلان به اصفهان

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران | سید محمدحسین حکیم

| ۱۶۵ - ۱۷۴ |

۱۶۵

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

چکیده: این مقاله به معرفی و تحلیل فرمانی نویافته از شاه عباس دوم صفوی (حک: ۱۰۵۲ - ۱۰۷۷ ق) می‌پردازد که در محرم ۱۰۶۷ قمری صادر شده و به تازگی به گنجینه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران افزوده شده است. طبق این فرمان، به وزیر گیلان (بیه پیش) دستور داده شده است تا بذر و ریشه گل نیلوفر را پیدا کند و به سرعت به پایتخت - اصفهان - ارسال کند. اگرچه گل نیلوفر کاربرد دارویی هم داشته است، شواهد درون‌متنی (فرمان شفاهی شاه و درخواست رنگ‌های مختلف گل) و برون‌متنی (مقایسه با فرمان مشابه شاه برای انتقال «زرین درخت» از بهبهان به اصفهان و وجود گل نیلوفر در باغ سعادت‌آباد اصفهان) نشان می‌دهد که هدف اصلی شاه، کاشت این گل در باغ‌ها و عمارت‌های سلطنتی به منظور تزیین و باغ‌آرایی بوده است. از این منظر فرمان مذکور سندی مهم برای شناخت تاریخ گیاه‌شناسی، فرهنگ باغ‌آرایی در دوره صفوی و علاقه شخص شاه عباس دوم به گل و گیاه محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: صفویه، شاه عباس دوم صفوی، گیاه‌شناسی تاریخی، گل نیلوفر، گیلان، اصفهان، باغ‌های اصفهان، باغ‌های دوره صفوی.

A Newly Discovered Document in the History of Botany in Iran:

A Royal Decree by Shah 'Abbās II on the Transfer of Lotus Flowers from Gilān to Isfahan

Muhammad-Hussein Hakim

Abstract: This article introduces and analyzes a recently discovered royal decree issued by Shah 'Abbās II of the Safavid dynasty (r. 1052–1077 AH / 1642–1666 CE), dated Muḥarram 1067 AH (October 1656 CE), now housed in the archives of the National Library and Archives of Iran. The decree instructs the governor of Gilān to locate and promptly send the seeds and roots of the lotus flower to the capital, Isfahan. Although the lotus (*nilūfār*) had medicinal uses, both internal evidence (such as the king's oral command and request for different-colored flowers) and external parallels (a similar order to transfer the "Golden Tree" from Behbahān, and the presence of lotus flowers in the royal Sa'adatābād Garden in Isfahan) suggest that the primary intent was ornamental: to cultivate the lotus in royal gardens and buildings for aesthetic purposes. As such, this decree is an important historical source for understanding the development of botany, garden design, and floral culture in the Safavid period, as well as Shah 'Abbās II's personal interest in plants and horticulture.

Keywords: Safavid dynasty, Shah 'Abbās II, historical botany, lotus flower, Gilān, Isfahan, Safavid gardens, garden design in the Safavid era.

اخيراً فرمانی از شاه عباس دوم صفوی (حک. ۱۰۵۲-۱۰۷۷ق) به گنجینه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران افزوده شده که اگرچه کوتاه است؛ اما از لحاظ تاریخ گیاه‌شناسی و کاشت گل در ایران حائز اهمیت است. طبق این فرمان، شاه صفوی در محرم ۱۰۶۷ق به میرزا هاشم وزیر گیلان بیه پیش دستور داده است که پس از یافتن «تخم و بیخ نیلوفر سفید و کبود و سرخ» به سرعت آنها را برای او به پایتخت بفرستد.^۱

گل نیلوفر خاصیت پزشکی نیز داشت و در دوره صفویه به تنهایی یا در ترکیب با چیزهای دیگر به عنوان دارو استفاده می‌شد.^۲ در این فرمان اگر مصرف پزشکی نیلوفر مدنظر بود؛ عطارخانه دربار صفوی وظیفه داشت آن را همچون سایر مواد مورد نیاز تهیه کند و نیازی به دستور مستقیم شاه نبود.^۳ به این ترتیب به احتمال فراوان دستور ارسال بذر و ریشه گل نیلوفر برای کاشتن آن در باغها و عمارت‌های سلطنتی و استفاده تزئینی و احتمالاً باغ‌آرایی بوده است. درخواست ارسال نیلوفر به سه رنگ مختلف سفید و کبود و سرخ نیز قرینه‌ای قوی برای استفاده تزئینی از آنهاست و در عین حال نشان می‌دهد که شاه به دنبال یافتن رنگهای مختلف نیلوفر در گیلان بوده و به گل و گیاه نیز علاقه داشته است. شاه عباس دوم برای نخستین بار چند سال بعد از صدور این فرمان در ۱۰۷۴ق به لاهیجان سفر کرد.^۴ بنابراین منشاء اطلاع شاه از وجود گل نیلوفر در گیلان سفر او به گیلان و اطلاع مستقیم از آن جا نبود و احتمالاً با توجه به علاقه او به گل و گیاه، در یکی از مجالسش صحبت به گل نیلوفر کشیده و شاه به دیدن و کاشتن آن در اصفهان راغب شده است.

دستور مشابه دیگری هم از شاه عباس دوم سراغ داریم. در حوالی رودخانه شیرین در جنوب شهر بهبهان درخت خاصی به نام «زرین درخت» می‌روید که همه اجزایش - یعنی گل و شاخ و برگ

۱. طبق رساله کاروانسراهای اصفهان نوشته شده در قرن یازدهم، تاجران «برنج قزوین و برنج نیلوفر مازندران» در زمان اقامت در پایتخت در کاروانسرای محمود بیگ منزل می‌کردند («کاروانسراهای اصفهان در دوره صفوی»، ص ۵۴۷). این عبارت در دو تصحیح دیگر این رساله به اشتباه به صورت «و متاعی که در آن کاروانسرا فرود می‌آید، برنج قزوین و نیلوفر و برنج که از مازندران می‌آورند» منتشر شده و موهوم آن است که نقل و انتقال نیلوفر از مازندران به اصفهان یک تجارت مستمر بوده است («معرفی یک نسخه خطی موزه بریتانیا: کاروانسراهای میدان نقش جهان و بازار اصفهان»، ص ۱۴۶؛ *Der Bazar von Isfahan*, p.266-267). اما متن صحیح همان طور است که پیشتر ذکر شد و در تصحیح ایرج افشار ضبط شده است. به این ترتیب واضح است که منظور از کلمه نیلوفر در این متن نوعی برنج به نام «نیلوفر برنج» است، نه گل نیلوفر.

۲. برای نمونه رک: تحفه حکیم مؤمن، ص ۸۵۵-۸۵۶؛ طب سنتی و گیاهان دارویی در آستان قدس از دوره صفویه تا پایان قاجار، ص ۵۷، ۳۰۸.

۳. سازمان اداری حکومت صفوی، ص ۱۰۹.

۴. قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۹۴۹-۹۵۰.

و چوب - زرد رنگ بود. به علت غرابت و نادر بودن این درخت، شاه عباس دوم به محمدزمان خان بیگلربیگی کهگیلویه دستور داد چند نهال از آن درخت را به دارالخلافه بفرستند تا در باغهای سلطنتی کاشته شود.^۱ با توجه به سال انتصاب محمدزمان به حکومت کهگیلویه (۱۰۷۴ق)^۲ و مرگ شاه عباس دوم (۱۰۷۷ق)، این دستور در فاصله سالهای ۱۰۷۴-۱۰۷۷ق صادر شده است. این نمونه‌ها شواهدی ملموس بر علاقه شخصی شاه عباس دوم به گل و گیاه و تلاش او برای گردآوری نمونه‌های زیبا و خاص در پایتخت است.^۳

با در نظر گرفتن این علاقه است که بعضی از اشارات شرح حال نگاران شاه عباس دوم به گلها و گیاهان و باغها معنادار می‌شود و توجه به آنها تصویر کاملتری از علایق و شخصیت شاه را ارائه می‌کند.^۴

باغ سعادت‌آباد یکی از بزرگترین باغهای اصفهان نیز در زمان شاه عباس دوم بنا شد.^۵ محمدهادی رمزی کاشانی به دستور شاه عباس دوم منظومه رمز الریاحین را در وصف «باغ هزار جریب نو» اصفهان و گل‌های موجود در آن جا سرود. یکی از درخواستهای شاه از شاعر، نظم «مناظره ریاحین» بود و کاشانی نیز بدین منظور منظومه خود را به صحنه گفتگو و مفاخره بین گل‌های باغ بدل کرد.^۶ بین گل‌های مذکور در این منظومه نامی از نیلوفر نیست؛ اما در منظومه گلزار سعادت سروده محسن تأثیر تبریزی (د. ۱۱۲۸ق) که مدتی بعد در توصیف همان جا یعنی باغها و عمارات سعادت‌آباد سروده شد، یکی از گل‌های باغ، گل نیلوفر است. این منظومه در زمان شاه سلطان حسین صفوی (حک. ۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) سروده شده است.^۷ به این ترتیب مشخص می‌شود که گل نیلوفر در اصفهان نبوده و شاه برای کاشتن آن در باغ خود یا دیگر بخشهای عمارت‌های سلطنتی دستور داده است که «تخم و بیخ» آن را از گیلان بیاورند.

۱. ریاض الفردوس خانی، ص ۳۷.

۲. همان، ص ۴۳۷-۴۳۸.

۳. نمونه مشابه دو فرمان مذکور اما از لونی دیگر، فرمان شاه عباس دوم برای ارسال طاووس خطاب به والی گرجستان در سال ۱۰۶۹ق برای ساخت طاووس خانه در اصفهان است (تاریخ جهان‌آرای عباسی، ص ۶۵۵). مجموع این دستورات علاقه شاه به گردآوری عناصر زیبا و خاص - اعم از گیاه یا حیوان - در پایتخت برای اهداف نمایشی و تزئینی را آینه می‌کند.

۴. مانند توقف چند روزه در بیلاقات اصفهان و شیراز برای «دیدن گل‌های رنگارنگ و شکار مرغان آسمان» (تاریخ جهان‌آرای عباسی، ص ۵۱۸-۵۲۰)؛ سیر ریاحین چمن رادکان (ص ۵۱۱)؛ دستور گل‌کاری همایون تپه در اطراف شهر اشرف (ص ۵۴۹)؛ اقامت و گردش در باغهای مختلف (ص ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۵۴، ۵۷۴، ۵۷۹، ۵۸۷، ۵۹۱، ۵۹۸، ۶۰۲، ۶۳۹ و...).

۵. درباره این باغ رک: «باغ سعادت‌آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت».

۶. «مثنوی رمز الریاحین»، ص ۱۸۴.

۷. دیوان محسن تأثیر تبریزی، ص ۱۷۱.

صدور شفاهی این فرمان نیز دلیل دیگری بر توجه شاه به این گل است. فرامین شفاهی شاه با عبارت «بالمشافهة العلية العالية» مشخص می‌شدند که معمولاً پشت فرمان چسبیده به لبه کاغذ نوشته می‌شد. در پایین پشت این فرمان نیز همین جمله نوشته شده بود که البته به دلیل پارگی کاغذ، تنها بخشی از نخستین کلمه آن باقی مانده است: «بالمشافهة...». فرآیند ثبت فرامین شفاهی در دوره صفویه به این صورت بود که مجلس نویس وظیفه داشت پس از صدور دستور از طرف شاه آن را یادداشت کند و به یکی از رقم‌نویسان زیردستش بدهد تا متن فرمان را تهیه کنند. متن تهیه شده نخست به مهر وزیر اعظم می‌رسید و در نهایت با مهر شاه مزین می‌شد.^۱

مهر مستطیل شاه عباس دوم به نقش «بنده شاه ولایت عباس ۱۰۵۲» به اندازه ۱۶×۱۳ میلیمتر بالای سند کوفته شده است.^۲ در زمان صدور این حکم میرزا محمد طاهر وحید قزوینی مجلس نویس دربار بود. او زمانی طولانی در فاصله سالهای ۱۰۵۲-۱۰۹۰ ق عهده دار این منصب بود.^۳ همچنین در زمان صدور این حکم محمد بیگ وزیر شاه عباس دوم صفوی بود. او در سالهای ۱۰۶۴-۱۰۷۱ ق این مسئولیت را به عهده داشت.^۴ مهر بیضوی او به نقش «محمد رسول الله ۱۰۶۲» در پشت فرمان کوفته شده است. فرمانهای دیگری از شاه عباس دوم می‌شناسیم که محمد بیگ با همین مهر آنها را ممهور کرده است.^۵

مخاطب سند میرزا هاشم وزیر گیلان بیه پیش است. او از سادات هرات بود که در سنه پارس ثیل (۱۰۵۹ یا ۱۰۶۰ ق) به وزارت کرمان رسید و چند سال بعد در ۱۰۶۵ ق به عنوان وزیر لاهیجان

۱. دستور الملوک، ص ۴۳؛ مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۱۳۸-۱۳۹.

برای نمونه‌های دیگری از فرامین شفاهی باقیمانده سلاطین صفوی رک: پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی، ص ۱۱۸، ۳۰۵؛ رقم‌ها و فرمان‌های صفوی و قاجار، ص ۷۴-۷۵؛ Puturidze, vol. I, no. 1, p. 84, vol. I, no. 2, p. 28, 59, 62, 65.

۲. در دو فرمان شاه عباس دوم مورخ جمادی الثانی ۱۰۵۲ و شعبان ۱۰۶۸ ق هم از همین مهر استفاده شده است (کتابخانه بریتانیا، ش 4935/7). رک: پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی، ص ۲۷۶، ۲۷۹.

۳. دیوان سالاری عصر صفویه، ص ۱۵۵.

۴. درباره او رک:

Mathee, Rudi (1991) "The career of Mohammad Beg, grand vizier of Shah 'Abbas II (r. 1642-1666)", *Iranian Studies*, Vol. 24, N. 1-4, pp. 17-36.

۵. مانند دو فرمان مورخ صفر ۱۰۶۶ ق و محرم ۱۰۶۹ ق (کتابخانه ایالتی برلین، ش Ms. Or. Fol. 617، گ ۱ پ، ۶ پ)، برای تصویر آنها رک:

Digitalisierte Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin Werksansicht: Briefsammlung (PPN1698150326-4) - Übersicht mit Inhaltsverzeichnis

و فرمانی مورخ جمادی الاول ۱۰۶۹ ق (کتابخانه و موزه ملی ملک - تهران، ش ۱۶/۲۶). رک: رقم‌ها و فرمان‌های صفوی و قاجار، ص ۶۷.

منصوب شد.^۱ بیه‌پیش به مرکزیت لاهیجان، قسمت شرقی گیلان بود که از کناره راست سفیدرود در مغرب شروع می‌شد و به رودخانه سورخانی در مشرق می‌رسید.

این حکم روی کاغذ شرقی به اندازه ۱۳×۳۰ سانتیمتر نوشته شده است. اصل سند نخودی رنگ است که با حاشیه‌ای صورتی رنگ تزئین شده است. بالای سند کمی پاره و سپس مرمت شده است. به خاطر مرمت غیرفتی مهر شاه عباس کمی آسیب دیده است.

متن فرمان چنین است:

۱/ هو

۲/ حکم جهانمطاع شد آنکه سیادت و وزارت و رفعت و معالی پناه، عزت و عوالی دستگاه، آصفی کریماً للسیادة و الوزارة و الرفعة میرزا هاشم وزیر گیلان بیه‌پیش چون ۳/ بر مضمون رقم اشرف مطلع گردد، تفحص نموده^۲ تخم و بیخ نیلوفر سفید و کیود و سرخ اگر در الکاء مذکور به هم رسد [در وقتش]^۳ بزودی روانه درگاه جهان‌پناه نماید ۴/ و به توجهات شاهانه مستمال باشد. تحریراً فی شهر ۵/ محرم الحرام سنه ۱۰۶۷.

برای جمع‌بندی باید گفت فرمان شاه عباس دوم صفوی هر چند سندی کوتاه است، اما پنجره‌ای مهم در تاریخ گیاه‌شناسی، باغ‌آرایی و علایق فرهنگی و تفریحی دربار صفوی می‌گشاید و نشان می‌دهد که کنجکاوی و علاقه یک پادشاه چگونه می‌توانست به جابه‌جایی گونه‌های گیاهی و غنی‌تر شدن باغهای پایتخت کمک کند.

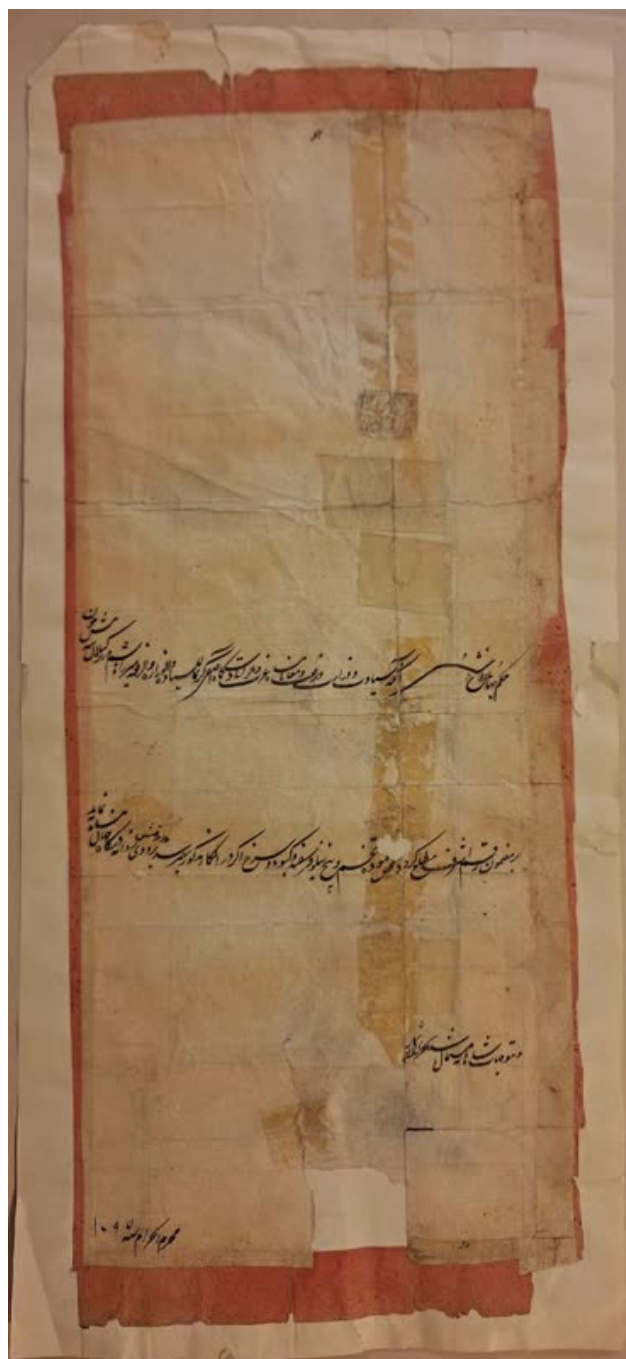
۱۷۰

آینده پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. تاریخ جهان‌آرای عباسی، ص ۵۷؛ تذکره صفویه کرمان، ص ۲۱۷-۲۱۸؛ قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۸۷۰. او ظاهراً تا زمان شاه سلیمان صفوی در این منصب باقی بود. رک: مهرها طغراها و فرمانهای پادشاهان ایران از شاه اسمعیل صفوی تا احمد شاه قاجار، ص ۹۷-۹۹.

۲. حروف آغازین این دو کلمه پاره شده است.

۳. این کلمه بعداً بالای سطر افزوده شده است.

فرمان شاه عباس دوم برای انتقال تخم و بیهن گل نیلوفر از لاهیجان به اصفهان در محرم ۱۰۶۷ قی

مهر مستطيل شاه عباس دوم به نقش: «بنده شاه ولايت عباس ۱۰۵۲»
در بالاي فرمان

۱۷۲

آينه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردين و ارديبهشت ۱۴۰۴

مهر بيضوي محمد بيگ وزير شاه عباس دوم صفوي به نقش «محمد رسول الله ۱۰۶۲» در پشت فرمان.
در بالا بخش باقيمانده از كلمه «بالمشافهة» ديده مي‌شود.

منابع

- «باغ سعادت آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت»، نازنین شهیدی مارزانی، مطالعات معماری ایران، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۵ ش، ص ۸۴-۶۷.
- پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد دوران آق قوینلو و قراقوینلو و صفوی، هریبرت بوسه، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷ ش.
- تاریخ جهان‌آرای عباسی، میرزا محمدطاهر وحید قزوینی، تصحیح: سید سعید میرمحمدصادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
- تحفه حکیم مؤمن، محمد مؤمن حسینی، با مقدمه میر سید احمد روضاتی، تهران، انتشارات کتابفروشی محمودی، [۱۴۰۲ق].
- تذکره صفویه کرمان، میر محمدسعید مشیزی (بردسیری)، مقدمه تصحیح و تحشیه: محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، نشر علم، ۱۳۶۹ ش.
- دستور الملوک: متن کامل بر اساس نسخه حیدرآباد هند، میرزا محمدرفیع انصاری، به کوشش: نوبوکی کُندو، توکیو، مؤسسه مطالعات زبانها و فرهنگهای آسیا و آفریقا دانشگاه مطالعات خارجی توکیو، ۱۳۹۷ ش.
- دیوان محسن تأثیر تبریزی، تصحیح: امین پاشا اجاللی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳ ش.
- دیوان سالاری عصر صفویه، ویلم فلور، ترجمه حسن زندیه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷ ش.
- رقم‌ها و فرمان‌های صفوی و قاجار در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، مرضیه مرتضوی و مهتا باصفا، تهران، مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، ۱۳۹۹ ش.
- ریاض الفردوس خانی، محمد میرک بن مسعود حسینی منشی، به کوشش: ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار و سخن، ۱۳۹۹ ش.
- طب سنتی و گیاهان دارویی در آستان قدس از دوره صفویه تا پایان قاجار، آمنه موسوی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۴۰۰ ش.
- قصص الخاقانی: تاریخ صفویه از آغاز تا پایان عصر شاه عباس دوم، ولی قلی خان شاملو، تصحیح: سید سعید میر محمدصادق، تهران، انتشارات سروش و نگارستان اندیشه، ۱۴۰۰ ش.
- «کاروانسراهای اصفهان در دوره صفوی»، ایرج افشار، میراث اسلامی ایران، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۶ ش، ج ۵، ص ۵۶۱-۵۴۱.
- «مثنوی رمز الریاحین»، رمزی کاشانی، تصحیح: سید رضا باقریان موحد، میراث بهارستان، به کوشش: مرکز پژوهش کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۲۴۴-۱۷۱.

«معرفی یک نسخه خطی موزه بریتانیا: کاروانسراهای میدان نقش جهان و بازار اصفهان»، محمدیوسف کیانی، اثر، س ۱۳، ش ۲۱، ۱۳۷۱ ش، ص ۱۴۴-۱۵۲.

مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، جهانگیر قائم مقامی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰ ش.
مهرها طغراها و فرمانهای پادشاهان ایران از شاه اسمعیل صفوی تا احمد شاه قاجار، محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، لندن، ۱۳۸۵ ش.

Der Bazar von Isfahan, Heinz Gaube and Eugen Wirth, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978.

Sparsuli istoriuli sabutebi Sakartvelos tsigntsatsavebsi (Persian historical documents in Georgian libraries), Vladimer Puturidze, vol. I, no. 1, Tbilisi, 1961.

"The career of Mohammad Beg, grand vizier of Shah 'Abbas II (r. 1642–1666)", Rudi Matthee, *Iranian Studies*, Vol. 24, N. 1-4, 1991, pp. 17-36.